

Agaton Giller i jego wizja powstania styczniowego

Agaton Giller (1831–1887), niepodległościowy konspirator, zesłaniec sybirski, członek Rządu Narodowego w 1863 r., wieloletni wygnaniec, publicysta i historyk, przez długie lata nie mógł doczekać się monografii lub choćby poważniejszej próby stworzenia takowej. Pomimo iż wielokrotnie jego nazwisko pojawia się na kartach prac dotyczących najdłuższego z polskich powstań, jego osoba była długo pomijana w szczegółowych badaniach. O tej reguły było jednak kilka wyjątków. Najwcześniejszą przymiarką do monografii była broszura Janiny Siedlaczkówny, nie da się zaprzeczyć, że o bardzo popularnym charakterze¹. Osoba Gillera znalazła się też w centrum zainteresowania Justyna Sokulskiego i Zygmunta Zygmuntowicza². Minęło wiele czasu i w końcu lat pięćdziesiątych ukazał się z natury ascetyczny w takim wydawnictwie, biogram w polskim Słowniku Biograficznym, autorstwa Stefana Kieniewicza³. Cokolwiek by powiedzieć, wszystkie miały charakter mniej lub bardziej przyczynkarski. Podobnie rzecz się ma w dwóch innych pozycjach. Pewnymi aspektami biografii Agatona, konkretnie wątkami syberyjskimi jego życia zajęli się Jerzy Fiećko i Wiktoria Śliwowska⁴. Do tego epizodu życia Agatona odwoływał się też kilkakrotnie Jan Trynkowski w swoich artykułach⁵

¹ J. Siedlaczkówna, *Agaton Giller*, Poznań 1891.

² J. Sokulski, *Stosunki J. I. Kraszewskiego A. Gillerem 1876–1887*, Lwów 1912 i Z. Zygmuntowicz, *A. Giller w świetle akt państw zaborczych*, Lwów 1937.

³ S. Kieniewicz, artykuł w *Polskim Słowniku Biograficznym* (PSB), 7, 1958, s. 467–470.

⁴ J. Fiećko, *Rosja, Polska i misja zesłańców. Syberyjska twórczość Agatona Gillera*, Poznań 1997, W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX w. Słownik biograficzny*. Warszawa 1998, s. 172–175.

⁵ J. Trynkowski, *Agaton Giller i jego Opisanie Zabajkalskiej krainy*. „Studia Łomżyńskie” V 1995 s. 47–62; tegoż autora również: *Przedmurze syberyjskie Agatona Gillera [w:] Polska a Syberia. Spotkanie dwóch światów. Materiały z konferencji naukowej. Łódź 1–2 marca 2001 roku*. Łódź 2001 s. 201–208 oraz *Kodeks etyczny zesłańca w świetle pism Agatona Gillera*, „Studia Łomżyńskie” XIV, 2003, s. 23–30.

Pierwszym po latach poważniejszym, choć też nie całościowym opracowaniem stała się książka Haliny Florkowskiej-Franciń. Także niżej podpisany opublikował dwa artykuły o przyczynkarskim charakterze⁶. Nadal jednak brakuje monografii tej ważnej dla historii nie tylko samego powstania osoby i książka ta posiada ambicje uzupełnienia w jakiś sposób tej luki. Agaton Giller, choć pozostawał działaczem drugiego lub trzeciego planu i nie należał do grona specjalnie wyróżniających się charyzmą i wyjątkowymi talentami postaci, zasługuje na opracowanie. Niniejsza książka jest zmienioną i uzupełnioną wersją pracy doktorskiej autora.

Zadaniem pracy jest nie tylko przypomnienie i przybliżenie osoby Gillera, poprzez zarys biografii, ale przede wszystkim jego poglądów na genezę, przebieg i konsekwencje powstania, sens walki oraz przyczyny przegranej. Nie ustawał on również w walce o obronę czci uczestników przegranego zrywu. Kluczem do zrozumienia zapastrywań bohatera książki i jego osądów jest poznanie pełnej dramatycznych zwrotów drogi życiowej, stąd odwołanie do biografii staje się nieodzowne. W centrum zainteresowania autora znalazły się przemyślenia i oceny A. Gillera dotyczące lat 1861–1864.

Co prawda podstawą źródłową książki są publikowane teksty autorstwa Agatona, ale nie mogłaby ona powstać bez kwerendy jego olbrzymiego rękopiśmienniczego dorobku oraz rozproszonych danych biograficznych. Wykorzystałem zbiory epistolograficzne takich bibliotek jak: Narodowej i Muzeum Literatury w Warszawie, Ossolineum we Wrocławiu, Polskiej Akademii Nauk (PAN) w Krakowie i Kórniku, Poznańskie Towarzystwa Przyjaciół Nauk (PTPN), Czartoryskich i Jagiellońskiej w Krakowie, Publicznej w stołecznej Warszawie oraz w nieistniejących już zbiorów Księży Marianów obok prowadzonej przez nich szkoły z internatem w Fawley Court koło Henley⁷. W pewnym ograniczonym stopniu wykorzystałem także zbiory kilku archiwów: Akt Dawnych w Warszawie oraz wojewódzkich w Kaliszu, Bydgoszczy i Łodzi. Powinniśmy mieć przy tym świadomość, że spora część epistolograficznej spuścizny Gillera, niezależnie od i tak niemałej ilości zachowanych listów, uległa bezpowrotnie zniszczeniu podczas powstania warszawskiego. Są to tzw. „zbiory raperswilskie”.

Najpokaźniejszą bazą źródłową pracy stały się liczne publikacje Gillera w formie książek lub broszur. Był nimi: *Historia powstania narodu polskiego 1861–1864* (4 tomy, Paryż 1867–1871) – o wręcz fundamentalnym znaczeniu, *Wypadki lutowe* („Sobótka”

⁶ H. Florkowska-Franciń, *Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym*, Wrocław 1985; M. Jarnecki, *Kaliskie i wielkopolskie tropy w biografii Agatona Gillera*, [w:] „Rocznik kaliski”, tom XXIX, Kalisz 2003, s. 181–188 oraz M. Jarnecki, *Powstanie styczniowe w oczach Agatona Gillera*, [w:] „Rocznik kaliski”, tom XXIX, Kalisz 2003, s. 23–48.

⁷ Instytucja została zlikwidowana wskutek braku naboru młodzieży, problemów finansowych i w ostateczności wystawiona na sprzedaż. O kontrowersjach temu towarzyszących pisała: K. Nowicka, *Spór o Fawley Court*, „Dziennik Polski” 1.02.2010, [w:] www.dziennik.krakow.pl/pl/aktualnosci/swiat/993874-spor-o-fawley-court.html, wejście z 10.06.2010.

1871), *Polska w walce* (2 tomy Paryż 1868 i Kraków 1871), *Karol Ruprecht* (Lwów 1875), *Aleksander Wielopolski* (Lwów 1878), *Doktor Tadeusz Żuliński* (Lwów 1885), Ogólna charakterystyka powstania styczniowego (Lwów 1888), *Dzieje delegacji warszawskiej* (*Wydawnictwo materiałów do historii powstania*, tom 2, Lwów 1898) i *Przedwczesny wybuch powstania styczniowego i Sołowiówka* (Lwów 1903). Należy zaznaczyć, że właściwie wszystkie pozycje z dorobku Gillera mają charakter fragmentaryczny i stanowiły zapewne część większej, nieznannej nam, całości, do której napisania przykładał się po 1864 roku, ale napisać nie zdążył czy nie zdołał. Nie jest wyjątkiem nawet wymieniona na wstępie *Historia powstania narodu polskiego*, która wbrew tytułowi była wstępem do zakrojonego na szerszą skalę – dziesięciotomowego dzieła. Dwa pierwsze tomy były swego rodzaju dyskursem z dotychczasowymi opiniami na temat polskich wydarzeń lat 1861–1864 (do 1867 r.), a dwa pozostałe przedstawiały sytuację w Królestwie Polskim w dobie paskiewiczowskiej. Wnikliwą analizę i krytykę tej pracy przedstawiła H. Florowska-Francić.

W spuściźnie literackiej Agatona Gillera znajduje się też kilka tekstów dokumentujących jego obserwacje z zesłania i podróży po Środkowej Europie. Przy okazji posiadają pewną warstwę wspomnieniową. Opis fragmentu wschodniej Syberii (kraj nercyński) zawarty został w dwóch opracowaniach, jak *Podróż więźnia etapami do Syberii w 1854 r.* (2 tomy Lipsk 1866) oraz *Opisanie zabajkalskiej krainy* (3 tomy Lipsk 1867). Ta książka również musiała odwołać się i do nich. Bardziej informacyjny niż biograficzny charakter posiada z kolei broszura *Z podróży po kraju słowackim* (1876).

Agaton Giller był jednak przede wszystkim dziennikarzem, publicystą, stąd ważnym źródłem są jego artykuły rozrzucone po wielu pismach. W książce zostały wykorzystane teksty napisane do konspiracyjnych czasopism, jak „Strażnica”, „Ruch” i „Wiadomości z pola bitwy”, emigracyjnych, jak „Przegląd Rzeczy Polskich”, „Kurier Polski w Paryżu” (vel „Kurier Paryski”), czy krajowych, jak „Czas” (lata 1861–1863), „Gazeta Narodowa” i „Ruch Literacki”. Specjalne miejsce należy się wydawanej w latach 1864–1865 w Saksonii i Szwajcarii „Ojczyźnie”, w dobie dogasającej walki i powolnego uświadamiania sobie ogromu klęski przez pokonany naród.

Pomocnymi okazały się liczne pamiętniki współpracowników Agatona (np. Józef Janowski, Józef Oksiński, Władysław Daniłowski, Jan Majkowski) czy zeznania schwytanych przez wroga uczestników wydarzeń 1861–1864 znajdujących Gillera (Zdzisław Janczewski, Karol Majewski, Oskar Awejde, Władysław Daniłowski), których pełniejszą listę przedstawiam w bibliografii na końcu książki. Pomocne w przypadku źródeł drugiego typu okazało się zwłaszcza kilkutomowe wydawnictwo *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*.

Postać Gillera, ostatecznie osoby wpływowej w swoim czasie, pomimo deficytu monograficznych opracowań, przewijać się musiała w literaturze przedmiotu poświęconej

dziejom powstania styczniowego i wychodźstwa w drugiej połowie XIX wieku. O konspiratorze, członku władz narodowych w roku 1863 i emigrancie pisali tacy autorzy, jak: Walery Przyborowski, Stefan Kieniewicz, Helena Rządowska, Marian Żychowski, Jerzy Zdrada, czy też ostatnio Franciszka Ramotowska⁸.

Osoba konspiratora i członka Rządu Narodowego pojawiała się też w licznych pomniejszych studiach dotyczących czasu powstania. Trudno się temu dziwić – tak ważnego gracza styczniowego zrywu, nie dało się pominąć. W związku tym nie wymieniam ich tutaj. Większość ich znalazło się w przypisach i zostało przytoczonych w bibliografii na końcu książki.

W czasie gdy autor zapoczątkował swoje badania, żyli jeszcze tacy wybitni badacze, jak Stefan Kieniewicz czy Janusz Pajewski. Z pierwszym, u schyłku jego życia, miałem możliwość konsultacji pewnych przemyśleń i ustaleń. Drugi doradzał i był promotorem ówczesnej pracy doktorskiej. Oba zmarłym profesorom składałam w tym miejscu hołd i wyrazy pamięci. Także doszło do spotkania i ożywej wymiany poglądów i ustaleń z p. Florkowską-Franciń, której też należą się tym samym serdeczne podziękowania. Odbyłem również szereg inspirujących rozmów i spotkań z dr hab. Krzysztofem Walczakiem, znawcą problematyki dziejów Kalisza i okolic, ja również spuścizny literackiej rodziny Gillerów. Użyczyła też mi pewnych materiałów pani Jadwiga Miluška z Muzeum w Opatówku, za co też dziękuję. Jemu więc też i muszę wyrazić tutaj wdzięczność. Praca nie powstałaby bez cichego, a konkretnego wsparcia mej Marii co powinienem odnotować.

⁸ W. Przyborowski, *Dzieje 1863 roku*, t. 1 Kraków 1897, t. 2 Kraków 1899, t. 3 Kraków 1902, t. 5, Kraków 1919 oraz tegoż samego autora *Historia dwóch lat 1861–1862*, t. 2–4, Kraków 1893–1896, M. Żychowski, *Ludwik Mierostawski 1814–1878*, Warszawa 1963, H. Rządowska, *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967, J. Zdrada, *Jarosław Dąbrowski*, Warszawa 1969, S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, F. Ramotowska, *Narodziny tajemnego państwa polskiego 1859–1862*. Warszawa 1990 oraz tej samej autorki *Tajemne państwo polskie w Powstaniu Styczniowym 1863–1864*. cz. 1–2. Warszawa 1999–2000.